

6 Bedrijfsverplaatsingen

Piet Pellenbarg

6.1 Inleiding

In de bevolkingsdemografie is migratie een belangrijk onderwerp. Vooral als het gaat om kleine geografische eenheden – zoals gemeenten – oefent de balans van vestiging en vertrek vaak een heel grote invloed uit op de stand en loop van de bevolking. In principe is dat bij geboorte, sterfte en migratie van bedrijven niet anders. Toch heeft migratie in de bedrijvendemografie traditioneel minder aandacht. De verhuizingen van een strikt lokaal karakter domineren in het totaal van de bedrijfsmigratie zeer sterk, en stand en loop van de bedrijvenpopulatie op regionaal en nationaal niveau worden daardoor meestal weinig beïnvloed door de migratiecomponent. In hoofdstuk 2 werd hierop al gewezen. Het gold daar als argument voor het beperken van de beschouwingen over stand en loop van de bedrijfsbevolking van Nederland tot de componenten oprichting en opheffing van bedrijven. Toch mag een beschouwing over bedrijfsmigratie niet ontbreken in een overzicht van de bedrijvendynamiek in Nederland, want zoals we zullen zien is het uitlokken van bedrijfsmigratie traditioneel een geliefkoosd doel van regionaal stimuleringsbeleid, en ook leveren bedrijfsmigratiestudies belangrijke inzichten op over het verloop van vestigingsplaatskeuzes, die als bouwstenen voor de vestigingsplaatstheorie dienen.

In dit hoofdstuk wordt begonnen met die achtergrond voor de interesse in bedrijfsverhuizingen nader toe te lichten. Daarna wordt een exposé gegeven van wat er in de loop van de laatste decennia uit bedrijfsmigratiestudies betreffende Nederland bekend is geworden, met veel aandacht voor de problemen die de gegevensverzameling juist bij dit onderdeel van de bedrijvendynamiek oplevert. In het tweede deel van het hoofdstuk wordt dan nader ingegaan op de factoren die een hoofdrol spelen bij het veroorzaken van bedrijfsmigratiebewegingen, en de plaats van die factoren in de (vaak veel tijd nemende) besluitvorming bij bedrijven over al of niet, en waarheen, verhuizen. De rol van de overheid komt daarbij uiteraard ook aan de orde, en de mogelijkheden om met voortgezet onderzoek betere inzichten te verwerven, niet in de laatste plaats ten behoeve van diezelfde overheid, bij het voeren van ruimtelijk-economisch beleid.

6.2 Een korte geschiedenis van het onderzoek naar bedrijfsverplaatsing

Bedrijven moeten om in leven te blijven zich constant aanpassen aan veranderende omstandigheden. Verplaatsing van het bedrijf (geheel, of onderdelen ervan) is te zien als zo'n vorm van aanpassing, in dit geval aanpassing aan veranderingen in de ruimtelijke omgeving, dan wel aanpassing bij veranderende eisen die de productietechniek of de bedrijfsorganisatie aan die omgeving stelt. Op economisch-geografen heeft het fenomeen van de bedrijfsverplaatsing altijd grote aantrekkingskracht uitgeoefend, zowel om theoretische als om praktische redenen. Theoretisch gezien is bestudering van bedrijfsverplaatsingen interessant omdat ze de beste 'showcases' zijn van hoe ondernemers locatiekeuzes maken – en vooral welke lokaties ze kiezen! - en derhalve ook de beste bron van kennis zijn om *theorieën* op te bouwen over die locatiekeuze - van oudsher een kernleerstuk in het vakgebied. Praktisch gezien zijn bedrijfsver-

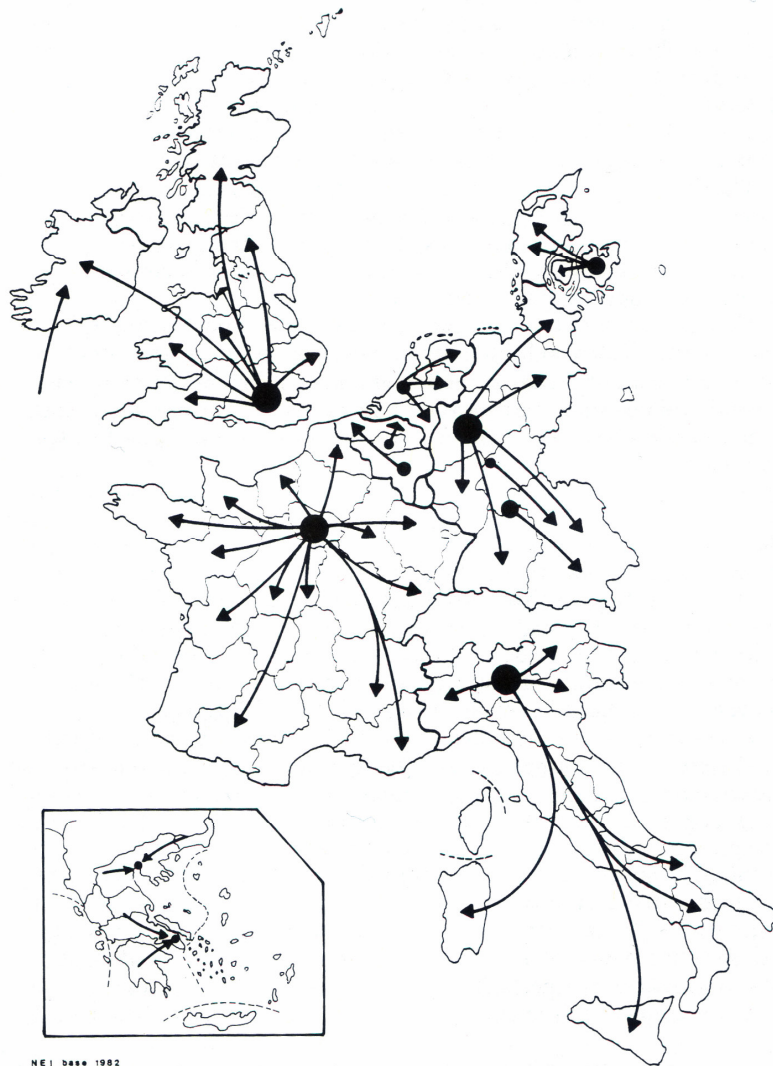
huizen interessant als ideaal mikpunt van *regionaal economisch ontwikkelingsbeleid* – van oudsher een favoriet toepassingsgebied van economisch-geografische inzichten. Ze vormen immers een concreet aangrijpingspunt voor (financiële) impulsen die de (her-) lokatiekeuzes proberen te leiden in de richting van door het beleid gewenste vestigingsplaatsen c.q. gebieden. Overigens geldt de praktische bruikbaarheid van inzichten over bedrijfsmigratie ook voor het *ruimtelijk ordeningsbeleid*, bij haar streven ‘het juiste bedrijf op de juiste plaats’ te brengen, en voor het moderne *city- en regiomarketing-beleid*, waar bedrijven die eventueel willen (of moeten) verhuizen óók een belangrijke doelgroep vormen.

De praktische impulsen zijn voor het bedrijfsmigratieonderzoek belangrijker geweest dan de theoretische. Na de Tweede Wereldoorlog werd regionaal ontwikkelingsbeleid in veel westerse landen geïntroduceerd, en de grote golf van bedrijfsmigratiestudies in de jaren zestig en zeventig van de 20e eeuw vindt daarin haar inspiratie. De oudste bekende studie over bedrijfsverplaatsing is *Why industry moves South* van McLaughlin en Robock (1949). Zij beschrijven de verschuiving van traditionele industrieën van het Noordoosten van de VS naar de Zuidelijke staten, waarbij arbeidsmarktverhoudingen (met name lagere loonkosten en minder vakbondsactiviteit) een hoofdrol spelen. De grote voortrekkers van het bedrijfsmigratieonderzoek treden echter in de jaren zestig op in Engeland, waar regionaal stimuleringsbeleid dan een big issue is geworden en Luttrell (1962), Cameron en Clark (1966), Keeble (1968) en Townroe (1972) zeer bekend geworden studies publiceren over bedrijfsmigratie, waarin de vraag centraal staat of en hoe bedrijven reageren op beleidsinspanningen om meer economische activiteit te dirigeren naar de door de overheid aangewezen stimuleringsgebieden.

In de jaren zeventig komen, geïnspireerd door de Britse auteurs, ook in de VS, Frankrijk, Duitsland, Italië, Zweden, Denemarken en Nederland grotere bedrijfsmigratiestudies op gang. Als voorbeelden (van elk land één) noemen we Townroe (1979), Aydalot (1978), Bade (1979), Camagni (1976), Söderman (1975), Christiansen (1978) en Pellenbarg (1977) maar er zouden nog veel meer te noemen zijn. De jaren zeventig zijn echt het toppunt van het internationale bedrijfsmigratie-onderzoek geweest, een periode waarin grote aantallen regionaal economen, economisch geografen en planologen zich op het onderwerp stortten. Klaassen en Molle publiceerden begin jaren tachtig een mooi overzichtswerk van al het Europese onderzoek naar bedrijfsmigratie, waaraan we figuur 6.1 ontleen. In alle Europese landen (behalve Griekenland) blijkt in de betreffende periode een deconcentratie van kernregio's naar perifere regio's op te treden, althans voor de industriële sector. Bedrijfsverplaatsingen in de dienstensector worden ook in de jaren zeventig al steeds talrijker, maar die gaan meestal over kortere afstanden. Ze nemen de vorm aan van ‘economische suburbanisatie’ rond de grootstedelijke agglomeraties. Ook dat is een fenomeen dat door zowel beleidsmakers als onderzoekers met argusogen wordt gevolgd, want enerzijds is het een onvermijdelijk nevenverschijnsel van de in gang gezette stedelijke vernieuwing en de sterk groeiende ruimtedruk en verkeerscongestie in de steden, anderzijds holt het de werkgelegenheidsfunctie van de steden uit als de verplaatsingen niet kunnen worden geleid naar lokaties die nog binnen het stedelijk woon-werk gebied liggen.

Overigens zijn de bedrijfsmigratie-auteurs het niet erg eens over de invloed van het overheidsbeleid op de verplaatsingsbeslissingen, in het bijzonder bij de lange afstands migratie van kernregio's naar perifere regio's. Sommigen zoals Keeble (1976) achten dit een belangrijke of zelfs doorslaggevende factor, maar velen volgen de als eerste door Cameron en Clark (1966) afgegeven waarschuwing dat je met die conclusie ook voor Nederland, dat beleidsinspanningen vooral in die perioden en voor die gebieden succesvol zijn geweest waar ze gelijk opliepen met natuurlijke verplaatsingstendenzen in het bedrijfsleven.

*Figuur 6.1: Industriële bedrijfsmigratie in de landen van de Europese Gemeenschap 1955-1975.
Bron: Klaassen en Molle (1983)*

6.3 Bedrijfsmigratie in Nederland: het probleem van de gegevens

Vergeleken met de twee andere bedrijfsdemografische hoofdcomponenten 'starten' en 'stoppen' heeft de component bedrijfsverhuizing als grote handicap het ontbreken van goed en compleet cijfermateriaal. Voor bijna alle landen met inbegrip van Nederland geldt dat er geen echt adequate registratie bestaat van bedrijven die van vestigingsplaats veranderen. Nu is zo'n registratie ook niet eenvoudig om op te zetten en bij te houden. Het is bijvoorbeeld moeilijk om het verschil vast te stellen tussen een ondernemer O1 die zijn bedrijf X van plek A naar plek B

Kader 6.1: Bedrijfsmigratie en de vestigingsplaatsstheorie

Waarom zijn bedrijfsverplaatsingen zo interessant voor de ontwikkeling van theorieën over de lokatiekeuze van bedrijven? De lokatietheorie gaat toch over lokatiekeuzes in het algemeen, en betreft dus niet alleen bedrijfsverhuizingen maar ook situaties van bedrijfsoprichting, die in principe immers ook een lokatiekeuze impliceren. Dat is juist. Toch zijn nieuw opgerichte bedrijven minder interessant als bron van informatie over hoe en waar ondernemers lokaties kiezen. Bij de start van een nieuw bedrijf bekommert de ondernemer zich meestal niet al te veel over de vraag waar hij of zij het nieuwe bedrijf zal vestigen. Andere vragen zijn in de startfase immers veel belangrijker voor de slaagkans van het nieuwe bedrijf: vragen over de financiering, het product, de mogelijke afzet, regels en vergunningen, het eventuele personeel. Het probleem van de bedrijfsbehuizing komt in de startfase echt op het tweede plan. Maar al te vaak wordt de huisvesting vanzelfsprekend gevonden in de woonplaats en niet zelden ook het woonhuis van de starter. Mutatis mutandis is bij een nieuw bedrijf dat ontstaat als spin-off van een bestaand bedrijf de behuizing en lokatie van het moederbedrijf vaak als vanzelfsprekend de startplaats. Vragen naar de lokatiekeuze heeft in deze situaties weinig zin: er is niet over nagedacht, ze was in feite een gegeven. Voor al bestaande bedrijven die gaan verplaatsen is het belang van de lokatiekeuze veel groter. Bedrijven die de startfase overleven gaan vroeger of later groeien en uit hun groei komt voorspelbaar ruimtegebrek voort, wat om verhuizing naar een ander, groter of beter pand op een andere plek vraagt. In zo'n situatie staat de lokatiekeuze niet langer op het tweede plan maar wordt juist een beslissing van cruciale betekenis voor het voortbestaan van het bedrijf! Er wordt over nagedacht en er worden alternatieven overwogen. En: vragen die de onderzoeker later komt stellen over het verloop van het besluitvormingsproces en de factoren die erbij in het geding waren mogen rekenen op een antwoord met realiteitsgehalte. Conclusie: wie feiten zoekt ter onderbouwing van theorieën over de lokatiekeuze moet verplaatsers onderzoeken en geen starters.

verhuist, en een ondernemer O2 die met zijn bedrijf X op plek A stopt en vervolgens op plek B met een nieuw bedrijf Y begint. Stel dat het bedrijf van O2 alleen maar van naam verandert (X wordt Y) maar verder hetzelfde blijft, dan is er eigenlijk geen sprake van een opheffing gevolgd door oprichting, maar van een verhuizing, ook al wordt dat niet zo geregistreerd. Dat deze situatie bepaald niet denkbeeldig is, bewijst de analyse van Van Steen in hoofdstuk 3: hij vond van 2000 bedrijven die in 1998 bestonden er nog 1400 in 2003 terug, waarvan niet minder dan 10% onder een duidelijk andere naam!

De casuïstiek van het veranderende bedrijf kan moeiteloos verder worden gecompliceerd door bij het verdwijnen, verschijnen en verplaatsen van bedrijven vragen te betrekken over veranderingen in de juridische status van het bedrijf, de aard van de productie, of de interne organisatie in business units. Zelfs de straatnaamgeving en huisnummering door de postdienst kan een bron zijn van misverstand of een bedrijf dat van adres is veranderd nu wel of niet is verhuisd. Het spreekt vanzelf dat dit soort registratieproblemen in de ene sector meer spelen dan in de andere (in de industrie bijvoorbeeld minder dan in de detailhandel of de zakelijke dienstverlening) en ook dat kleine bedrijven hier veel meer problemen geven dan grote – maar ongelukkigerwijs zijn het nu juist de jonge en kleine bedrijven die het meest verhuizen! Naarmate een bedrijf groter wordt en verhuizing gecompliceerder, zoeken bedrijven andere oplossingen om hun bedrijfsactiviteiten op de beste wijze aan te passen bij de ruimtelijke omgeving, bijvoorbeeld filiaalvorming of overname van andere bedrijven in plaats van integrale verhuizing.

Tot 1985 bestond er in Nederland überhaupt geen registratie van bedrijfsverhuizingen. Het Centraal Bureau voor de Statistiek past zijn Algemene Bedrijven Register uiteraard wel aan als bedrijven van adres veranderen, maar noteert die veranderingen niet in een apart register van verhuizingen. Alleen ten behoeve van de Algemene Industrie Statistiek heeft zo'n registratie van verhuizingen wel een tijd bestaan (namelijk tot de AIS in 1971 opging in de Statistiek Werkzame Personen) maar die bevatte alleen adresmutaties voor industriële bedrijven met 10 en meer werknemers. Deze gegevens zijn wel gebruikt voor bedrijfsmigratie-onderzoek (zie Reinink 1970) en we zullen er verderop in dit hoofdstuk ook nog op terugkomen. Naast de AIS registratie zijn verspreid door het land diverse gemeentelijke en provinciale bedrijvenregisters zo ingericht (of een tijdje zo ingericht geweest) dat er bedrijfsverhuizingsgegevens aan konden worden ontleend. Maar een totaalbeeld voor alle sectoren en heel Nederland ontbrak tot de gezamenlijke Kamers van Koophandel in 1985 startten met hun zogenaamde Mutatiebalansenproject (Kemper 1992) dat beoogt een totaaloverzicht te bieden van alle mutaties in de bedrijvenpopulatie, en dat overzicht ook op alle gewenste manieren uit wil kunnen splitsen naar sectoren, regio's, en tijdsperiodes. Ook namen en adressen van gestarte, verhuisde en gestopte bedrijven zijn eruit te lichten, wat het register uiteraard ook zeer geschikt maakt als basis voor empirisch onderzoek. Wel stuit zulk onderzoek altijd weer op het probleem dat bij de registratie van mutaties allerlei grotere of kleinere fouten ontstaan als gevolg van een verkeerde interpretatie van opgaven die bedrijven doen, of verkeerde toepassing van de (soms ingewikkelde) registratie-systematiek.

Bij de registratie van bedrijfsverhuizingen doet dit zich het sterkst gevoelen. Ten Hoor (1998) komt op basis van een uitvoerige check op de KvK bedrijfsverhuizingsgegevens tot de schatting dat circa een derde deel van de registraties niet klopt. De problematiek rond het op de juiste wijze registreren van verplaatsingen is voor de Vereniging van Kamers van Koophandel aanleiding geweest om de officiële publicatie van bedrijfsmigratiegegevens na 1995 op te schorten. In 1998 en 1999 is verbetering aangebracht in de screening van de basisgegevens. Op basis van het bestand 2001-2002 is door Inbo adviseurs in 2003 een onderzoek gedaan onder kantoorbedrijven (Inbo 2003). In een steekproef van 1300 kantoorbedrijven bleek 20% niet daadwerkelijk verplaatst – minder dan Ten Hoor schatte, maar toch nog altijd een aanzienlijk percentage. De 20% kennelijk niet echt verplaatste bedrijven zijn door de Vereniging van Kamers van Koophandel opnieuw onderzocht. Het waren vooral BV's, vaak met meerdere gevestigd op één adres. Het blijkt in deze groep voor de respondenten moeilijk vast te stellen over welke activiteit de onderzoeker/vragensteller het nu eigenlijk heeft, omdat men op het betreffende kantoor niet denkt in de structuur van de BV's, maar alleen de activiteiten ziet. Bij navraag door de VVK bleek in de meeste gevallen uiteindelijk wel degelijk sprake van verplaatsing van activiteiten, soms was dat van een deel der activiteiten. Slechts in 6% van de gevallen kon definitief worden vastgesteld dat er 'geen economische verplaatsing' had plaatsgevonden, omdat alleen sprake was van een administratieve verplaatsing. Dit foutenpercentage is gezien de ingewikkelde aard van de materie alleszins acceptabel, en gezien de moeilijkheidsgraad van de registratie ook niet eenvoudig verder te verlagen.

Vergeleken met andere landen is de beschikbaarheid van bedrijfsmigratiegegevens uit het Mutatiebalansensysteem, ook al is officiële publicatie van cijfers uit dat systeem gestopt, nog steeds tamelijk uniek te noemen. De gegevens uit het bestand blijven ook wel degelijk waardevol vanwege de tendenties met betrekking tot groei, sectorale en ruimtelijke verdeling van de bedrijfsmobiliteit die eruit zijn af te leiden. We zullen er in het hiernavolgende daarom ook gebruik van blijven maken. Mits aan de geregistreerde aantallen verhuizingen geen absolute waarde wordt toegekend, maar alleen acht wordt geslagen op verhoudingen en ontwikkelingen, is dat ook verantwoord. We mogen immers aannemen dat de foutenmarges in het cijfermateriaal niet gebonden zijn aan specifieke tijden of plaatsen. Misschien wel aan sectoren en zeker aan bepaalde bedrijfsgrootten, en daar is voorzichtigheid dus geboden.

Dit alles in aanmerking nemende, blijft het jammer dat behalve voor de periode tussen 1985 en 1995 landsdekkende beelden van de verhuisdynamiek van het Nederlandse bedrijfsleven ontbreken. We kunnen met name niet meer laten zien hoe de *ruimtelijke verhuispatronen* eruitzien. Van bedrijfsverplaatsing in Nederland bestaan afgezien van die ene periode dus alleen maar geleidelijk *verouderende* totaalbeelden, en voor het overige alleen oudere of nieuwere *partiële* beelden – geconstrueerd voor afzonderlijke sectoren en regio's, deels op basis van andere registraties dan die van de Kamers van Koophandel. Als ging het om de scherven van een opgegraven antieke Griekse vaas, zullen we ons verhaal daarom moeten opbouwen uit stukken en brokken, die niet echt tot een gaaf geheel aaneen te lijmen zijn, maar wel een indruk kunnen geven van hoe het geheel er uitziet. We gaan daartoe een poging wagen.

6.4 Bedrijfsmigratie in Nederland: het actuele beeld

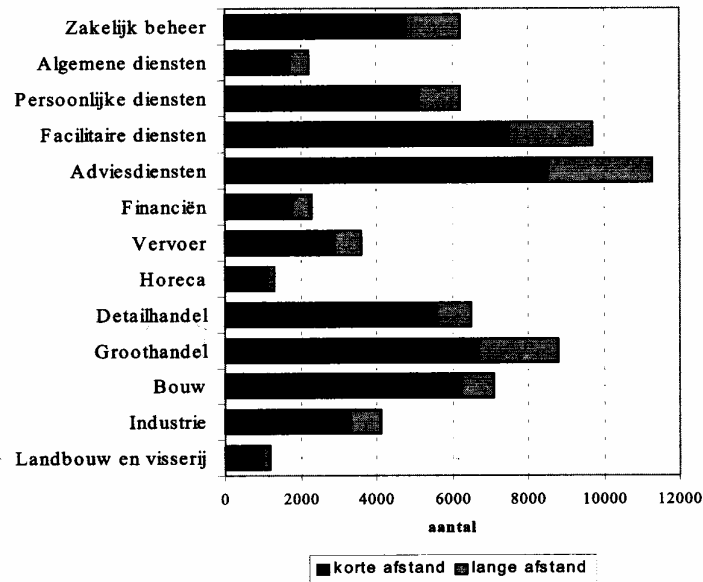
Het totale aantal door de Kamers van Koophandel in Nederland in 2002 geregistreerde bedrijfsverplaatsingen (of –migraties, of –verhuizingen: we gebruiken deze termen als synoniemen) bedraagt ruim 64.000, of 71.000 als de sector zakelijk beheer wordt meegerekend. Die laatste bestaat voornamelijk uit 'bedrijven op papier' die wel gemakkelijk verhuizen maar niet echt vergelijkbaar zijn met verhuizingen in de andere sectoren van de economie.

Figuur 6.2a toont het *gemiddelde* van de bedrijfsverplaatsingen over de jaren 2001 en 2002. In de figuur worden de verhuiscijfers uitgesplitst naar sector en verhuisafstand: kort of lang. De Kamers van Koophandel maken namelijk onderscheid tussen verhuizingen binnen en tussen hun rayons. De verplaatsingen tussen rayons gaan deld over grotere afstanden en zijn ver in de minderheid. De verplaatsingen binnen de rayons staan in de tabel in de kolom 'korte afstand' en daar blijken er vier keer zoveel van te zijn als lange afstand verplaatsingen van het ene rayon naar het andere. Overigens: in de loop van de jaren '80 en '90 is het aantal KvK rayons geleidelijk verkleind van 36 naar 21, waardoor tegenwoordig bedrijfsverhuizingen gemiddeld wat vaker dan vroeger als 'korte afstand' verplaatsing gelden. Bij vergelijking met gegevens van 10 of meer jaar geleden moet daar wel rekening mee worden gehouden.

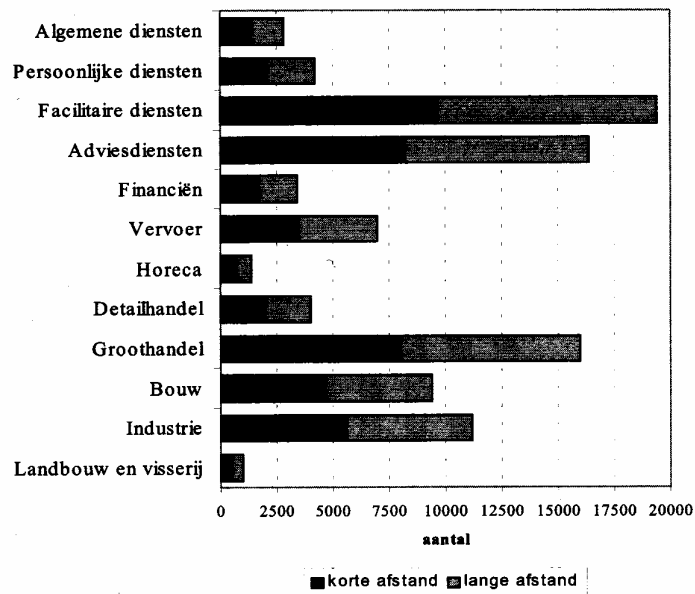
Bij de 64.000 bedrijfsverplaatsingen zijn in totaal (ook weer: gemiddeld over 2001 en 2002) 231.000 arbeidsplaatsen betrokken. Dat is behoorlijk wat meer dan het aantal dat werd genoteerd over de jaren 1994 en 1995, de laatste twee jaren waarover de betreffende cijfers niet alleen werden verzameld maar ook formeel werden gepubliceerd (Kemper en Pellenburg 1997). Toen werd ongeveer hetzelfde aantal verplaatsingen geregistreerd (in 1994 en 1995 respectievelijk 63.000 en 67.700) maar waren gemiddeld per jaar nog maar 180.000 personen betrokken bij een verhuizing van het bedrijf waar ze werkten. Uit deze cijfers blijkt en passant dat het gemiddelde verhuizende bedrijf weliswaar groter is geworden, maar nog steeds klein is. In 2002 heeft het gemiddelde verhuizende bedrijf 3,6 werknemers, in 1994/95 was dat 2,8. Zoals figuur 6.2b laat zien lopen de gemiddelden per sector wel uiteen. In de industrie is het het hoogst, met 6,5 wp per bedrijf.

Figuur 6.2: Bedrijfsverplaatsing in Nederland naar sector, gemiddeld over 2001 en 2002, korte en lange afstandsverplaatsingen; (a) aantal verhuisde vestigingen, (b) aantal verhuisde werkzame personen. Bron: VVK 2003.

(a) aantal verhuisde vestigingen,

(b) aantal verhuisde werkzame personen

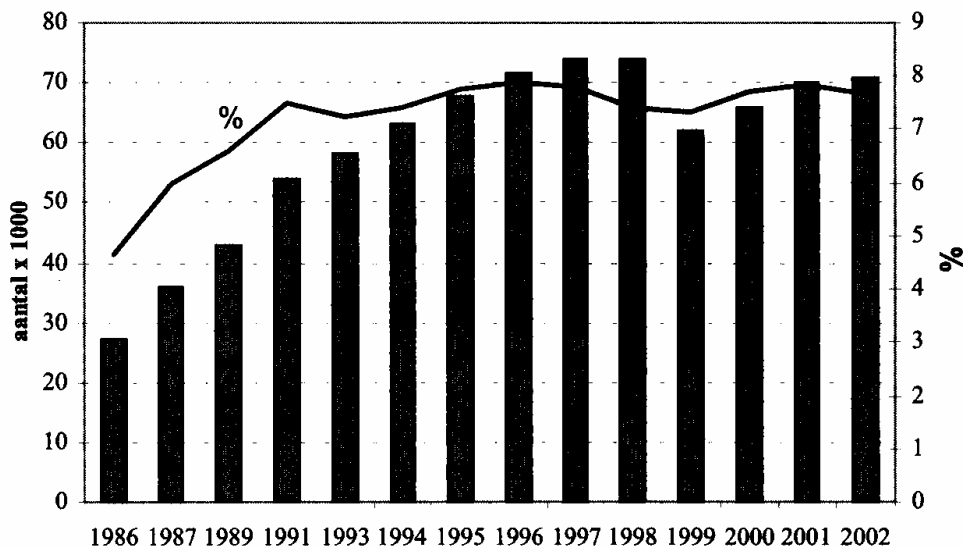

Niet alleen in termen van aantallen werknemers is de stroom verhuizende bedrijven sinds midden jaren negentig gegroeid, ook het aantal verhuizende bedrijven zelf is behoorlijk toegenomen, al is de vergelijking niet gemakkelijk te maken omdat er in de registratiemethodiek van de Kamers van Koophandel veranderingen zijn opgetreden. In feite bestaat de cijferreeks voor de periode 1986-2002 (figuur 6.3) uit drie afzonderlijke en niet rechtstreeks vergelijkbare gedeelten (zie kader 6.2).

De gebroken cijferreeks maakt het niet gemakkelijk een oordeel uit te spreken over de ontwikkeling van de verhuisactiviteit van bedrijven in de tijd. In de periode 1986-1994 is hoe dan ook sprake geweest van een sterke groei van die verhuisactiviteit. De verhuiscijfers mogen in absolute zin in die periode te hoog geschat zijn geweest, de relatieve groei van die cijfers was evengoed onmiskenbaar groot. De groeiende bedrijfsmobiliteit was toen enerzijds een reactie op uitgestelde groei- en verhuisplannen uit de voorafgaande recessiejaren, anderzijds een weerspiegeling van nieuwe groei- en verhuisplannen van bedrijven in een groeiende economie. In de tweede helft van de jaren negentig neemt het aantal verhuizingen nog steeds toe, maar minder onstuimig. De groei van de verhuisactiviteit houdt nu gelijke tred met de groei van de bedrijvenpopulatie, en het verhuispercentage stijgt niet verder. In de jaren na de eeuwwisseling blijkt de stabilisatie voort te duren. Het aantal bedrijfsverhuizingen groeit nog steeds licht, evenals de gehele bedrijvenpopulatie. Het verhuispercentage, dat voor deze periode op een reëlere registratiebasis wordt vastgesteld, bedraagt in deze periode gemiddeld 7,7%. De cijfers voor 2001 en 2002 lijken te duiden op een lichte (relatieve) afname van de mobiliteit, wat gezien de dan intredende economische recessie ook niet verwonderlijk zou zijn. Gezien de voortzetting van de recessie zou voor 2003 en 2004 een verscherpte afname van de bedrijfsverhuizingen verwacht mogen worden, maar daarvoor zijn nog geen cijfers beschikbaar.

De nieuwste ('gescreende') Mutatiebalanscijfers voor bedrijfsverplaatsingen van de Kamers van Koophandel zoals die in figuur 6.3 zijn gegeven voor de jaren vanaf 1998 liggen anderhalf tot twee procentpunten hoger dan de verhuiscijfers die Van Steen in hoofdstuk 3 vaststelde voor de steekproefgroep van bedrijven die hij volgde in de periode van medio 1998

Figuur 6.3: Aantal verplaatste bedrijfsvestigingen (linker as) en jaarlijkse verplaatsingsfactor (rechter as), 1986-2002. Bron: Kemper 1994, Kemper en Pellenbarg 1997 en VVK 2003.

tot medio 2003. Van die groep bleek na verloop van telkens één jaar achtereenvolgens 5,8%, 5,5%, 6,3%, 5,5% en 5,3% verhuisd te zijn. De KvK Mutatiebalans geeft voor de jaren 1998-2002 respectievelijk 7,3%, 7,7%, 7,8% en 7,6%. Het vrij grote verschil kan zeker voor een deel verklaard worden uit de omstandigheid dat Van Steen de mobiliteit berekent van overlevers, en daarbij dus systematisch de verhuizingen van nieuwe starters mist. De indicatie van in 2002 en 2003 door de recessie afgeremde mobiliteit is bij Van Steen wèl veel sterker dan bij het KvK cijfer voor 2002. Indirecte bevestiging van de toch wel teruglopende verhuisneiging bij bedrijven komt uit gegevens betreffende uitgifte van bedrijfsterrein in Nederland. De teruggang zette daarbij al eerder in. 1999 was een topjaar met een uitgifte van 1571 hectare bedrijfsterrein. 2000 en 2001 lieten een forse daling zien naar respectievelijk 1341 en 974 hectare (DGR 2003). Cijfers over 2002 zijn nog niet beschikbaar.

Kader 6.2: Drie perioden van bedrijfsmigratieregistratie door de Kamers van Koophandel

1. *Een periode 1986-1994 waarin nog geen sterke screening van de geregistreerde bedrijfsverhuizingen plaatsvond, waardoor de schatting van het jaarlijkse verhuispercentage (toen 6 tot 7%) te hoog moet zijn uitgevallen.*
2. *Een periode 1995-1998 waarin nog steeds geen sterke screening plaatsvond, maar wel het bestand waarmee de verhuismutaties vergeleken worden sterk verkleinde doordat de sector zakelijk beheer (bestaande uit 150.000-200.000 voornamelijk 'papieren bedrijven') eruit werd verwijderd. Om een reële vergelijking met het verhuispercentage voor de periode 1986-1994 mogelijk te maken is in figuur 6.3 voor de jaren 1995-1998 het verhuispercentage overigens bewust toch weer berekend op basis van het bedrijvenbestand inclusief zakelijk beheer.*
3. *Een periode 1999-2002 waarin door het niet meerekenen van de sector zakelijk beheer èn een sterkere screening van verhuisgevallen een meer realistische waarneming ontstaat van zowel de absolute aantallen bedrijfsverhuizingen – inmiddels ruim 70.000 per jaar - als van het jaarlijkse verhuispercentage. Omdat de versterkte screening van verhuisgevallen enerzijds en het weglaten van de sector zakelijk beheer anderzijds in de berekening van het verhuispercentage precies tegengestelde effecten sorteren (ze verkleinen immers respectievelijk de teller en de noemer van de breuk waarmee het percentage wordt berekend) is de uitkomst van beide veranderingen voor het verhuispercentage zeer gering: dat blijft vanaf 1991 schommelen tussen 7,5 en 8,0%.*

Figuur 6.2 maakt duidelijk dat de zakelijke diensten de meest mobiele sector zijn. Dit komt overeen met de gegevens van Kemper en Pellenburg over de periode tot aan 1995, en ook met de bevindingen van Van Steen in hoofdstuk 3. Het komt óók overeen met wat iedereen rijdend door Nederland met het oog gemakkelijk kan vaststellen: het zijn immers vooral de grotere en kleinere kantoorgebouwen die de nieuw-aangelegde bedrijvenparken vullen. Ook de groothandel is zeer mobiel, en opvallenderwijs de bouwsector, die vergeleken met de laatste gepubliceerde overzichten (voor 1995) behoorlijk mobieler blijkt geworden. Mogelijk moet dit verklaard worden uit de toename van het aantal eenpersoonsbedrijfjes. Door en tijdens de schaarste aan bouwvakkers zijn velen in deze sector voor zichzelf begonnen. Dit komt ook tot uiting in het grote aantal klussenbedrijven. De mobiliteit van de industriesector is ten opzichte van

midden jaren negentig nog verder teruggevallen. Qua verplaatste werkgelegenheid telt de industrie overigens nog wel mee.

Het laatste gegeven dat we uit de KvK-bedrijfsmutatiebalans voor 2002 afleiden is de verhouding tussen bedrijfsverhuizingen en de andere bedrijfsdemografische componenten, met name oprichting en opheffing van bedrijven. Tabel 6.1 toont die verhouding zowel voor aantallen bedrijven als werkzame personen. De componenten verschillen sterk qua grootte, maar zonder van echt totaal andere ordes te zijn: 91.000, 55.000 en 64.000. Qua aantallen bedrijven is de categorie oprichtingen veruit het grootst, maar qua werkgelegenheid is verplaatsing de belangrijkste bedrijfsdemografische component: 231.000 werkzame personen tegenover 126.000 bij de oprichtingen en 121.000 bij de opheffingen. Minder dan een kwart (48.000) van de bij bedrijfsverplaatsingen betrokken werknemers horen overigens bij verhuizingen over grotere afstanden, van het ene KvK rayon naar 't andere.

Tabel 6.1: Bedrijfsmigratie als onderdeel van de totale bedrijfsmutatiebalans (excl. sector zakelijk beheer) van Nederland, 2001 en 2002 gemiddeld. Bron: VVK 2003.

	nieuwe bedrijven	bedrijfs- opheffingen	natuurlijke aanwas	verplaatste bedrijven	waarvan lange afstand
bedrijfs- vestigingen	91.300	55.000	36.300	64.300	12.900
werkzame personen	125.500	120.800	4.700	231.000	48.100

6.5 De ruimtelijke patronen van de bedrijfsmobiliteit

De voor 2002 gepresenteerde bedrijfsmigratiegegevens zijn in zoverre onbevredigend, dat ze totaal geen zicht bieden op de ruimtelijke structuur van de bedrijfsverhuizingen die plaatsvinden. In welke regio's wordt 't meest verhuisd en in welke het minst? Hoe lopen de verhuisstromen die regiogrenzen overschrijden? Alhoewel in de minderheid, zijn deze lange afstandsmigraties wel het meest interessant, omdat ze echt bijdragen aan de verandering van de regionaal-economische verhoudingen in Nederland. We weten van de ruimtelijke patronen eigenlijk niets sinds de officiële publicatie van verhuisgegevens door de Kamers van Koophandel is gestopt. De laatste karteringen van provinciegrensoverschrijdende bedrijfsverhuizingen betreffen de jaren 1990/1991 en 1994/1995 (Kemper en Pellenburg 1993, 1997) en zijn afgebeeld in figuur 6.4.

In de kaarten wordt een patroon zichtbaar van per saldo vanuit de Randstad naar de Intermediaire Zone uitwaaiende bedrijven. Dit gaat dan vooral naar Flevoland, Gelderland en Noord-Brabant. De vergelijking van de cijfers en de kaartjes (figuur 6.4a en figuur 6.4b) voor het begin en het midden van de jaren negentig duidt volgens Kemper en Pellenburg (1997) op een steeds verder oplopende lokationele druk in de Randstad en een daaruit voortvloeiende en steeds verdergaande uitwaaiing van bedrijven die verkassen naar de provincies in de overgangszone en periferie van het land. Dat laatste is dan met uitzondering van de provincie Groningen, die 'in de min' blijft staan.

Atzema en Lambooy (1999) bediscussieren later deze visie, en komen met name op tegen het idee dat de Randstad een met inwoners en bedrijven overbelaste regio is, die wel 'stoom' moet afblazen (in de vorm van wegtrekkende bedrijven) naar de aangrenzende regio's. Op basis

van gegevens uit de KvK mutatiebalansen voor 1992-1996, dus één jaar verder dan de door Kemper en Pellenburg gepubliceerde reeks, komen ze tot de conclusie dat het verlies aan bedrijven van de Randstad juist begint af te nemen. Helaas is de vergelijking tussen de cijferreeksen van beide auteursteams niet perfect: Kemper en Pellenburg namen in de kaartjes 6.4a en 6.4b bedrijfsverhuizingen uit alle grootteklassen mee, maar alleen in de sectoren industrie, groothandel en zakelijke diensten (waarin de meeste verhuizingen zich concentreren). Atzema en Lambooy telden wel de bedrijfsverhuizingen in *alle* sectoren, maar lieten de verhuizingen van de kleinste bedrijven (< 5 wp) erbuiten, en die categorie kleintjes is qua aantallen juist de grootste. Van de kleinere aantallen wat grotere bedrijven constateren zij vervolgens dat in 1995 en 1996 een groter aantal verhuizingen niet meer naar buiten gericht is, maar juist toegaat naar locaties *in* de Randstad, locaties die juist in die periode ook in wat grotere aantallen nieuw beschikbaar komen. Opgemerkt moet worden dat het heel wel mogelijk is dat er een behoorlijk verschil bestaat tussen de verplaatsingspatronen van bedrijven groter en kleiner dan 5 wp, en dat dit verschil ook nog eens anders gericht is dan men zou verwachten, dat wil zeggen dat niet de grotere maar juist de kleinere bedrijven de grootste afstanden overbruggen. Dat laatste is bij onderzoek in de jaren negentig ook al eens vastgesteld (Pellenburg 1994) en laat zich als volgt verklaren. Grote bedrijven verplaatsen het liefst over korte afstand, zodat het personeel niet gedwongen wordt te verhuizen. Kleine bedrijven zijn vaak eenmansbedrijven die aan huis worden uitgeoefend en die volgen qua verhuispatroon de woonhuisverplaatsingen, die soms over grote afstanden gaan. Omdat het totaal van de bedrijfsverplaatsingen zozeer wordt gedomineerd door kleine bedrijven, heeft het al of niet meenemen van deze groep in het onderzoek eventueel grote gevolgen voor het ruimtelijk beeld van de verhuizingen die worden geregistreerd.

6.6 Bedrijfsverplaatsingen in de industrie

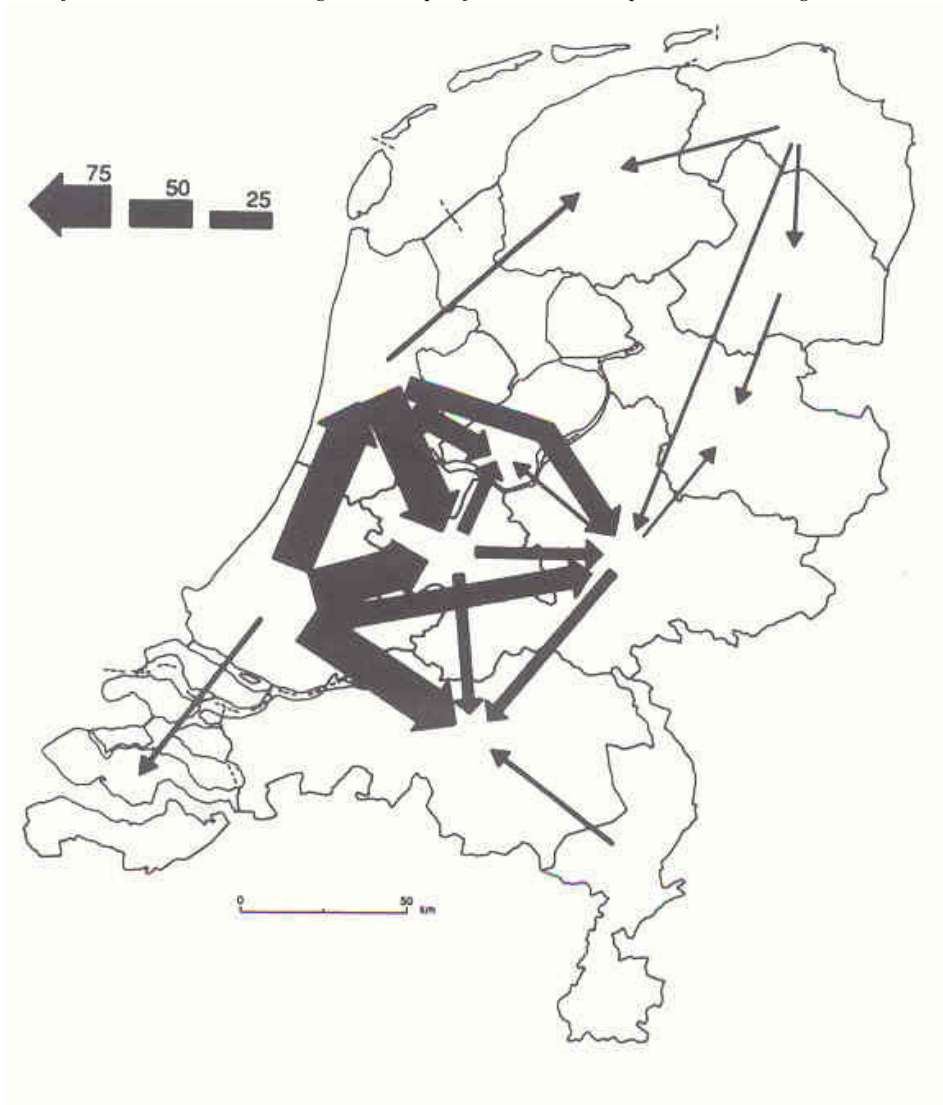
De discussie over de ruimtelijke ontwikkeling van bedrijfsverplaatsingspatronen heeft sinds eind jaren negentig een einde gevonden door gebrek aan gegevens: de Kamers van Koophandel stellen nog wel adressenmateriaal van verhuisde bedrijven beschikbaar voor onderzoek, maar leveren uit de mutatiebalansen geen regionaal uitgesplitste gegevens meer voor gebruik in formele publicaties. Een uitzondering werd ten behoeve van dit boek gemaakt voor de gegevens over verplaatsing van alleen de grotere bedrijven (met 10 of meer werkzame personen) in de sector industrie. Voor deze categorie lijkt de kans op registratiefouten kleiner dan voor de totale bedrijvenpopulatie. Helemaal zeker is dat overigens niet omdat juist bij grotere bedrijven, die onderdeel van een concern uitmaken, soms administratief 'geschoven' wordt met productie-eenheden op een manier die geen recht doet aan wat er in de fysieke ruimte plaatsvindt.

Figuur 6.5 toont het patroon van de grotere industriële bedrijfsverhuizingen (in het jaar 2001) in de vorm van regio's die per saldo winst of verlies boeken, met daarin aangegeven alle verlaten en nieuw betrokken vestigingsplaatsen. De stedelijke regio's rond Amsterdam en Rotterdam boeken het grootste verlies (veel meer vertrekkers dan vestigers). De regio's met vestigingsoverschotten (meer vestigers dan vertrekkers) vinden we vooral in de Intermediaire Zone. In totaal waren er in 2001 in Nederland 127 verplaatsingen van industriële bedrijven met 10 of meer werkzame personen. Figuur 6.5 maakt de overbrugde verplaatsingsafstanden niet zichtbaar, maar die waren vrij vaak behoorlijk lang. Slechts de helft van de verplaatsingen ging naar aangrenzende COROP-regio's (verplaatsingen binnen die regio's zijn hier niet meegenomen) en de andere helft naar niet-aangrenzende regio's. Het laatste is een indicatie voor een langere verplaatsingsafstand, die zoals we uit de literatuur weten bij bedrijfsverplaatsingen in het algemeen minder vaak voorkomt. Maar kennelijk zijn industriële bedrijven toch wat vaker dan gemiddeld geneigd tot wat grotere sprongen, zeker in vergelijking met dienstverlenende bedrijven. De grote steden zijn de belangrijkste verplaatsingsleveranciers

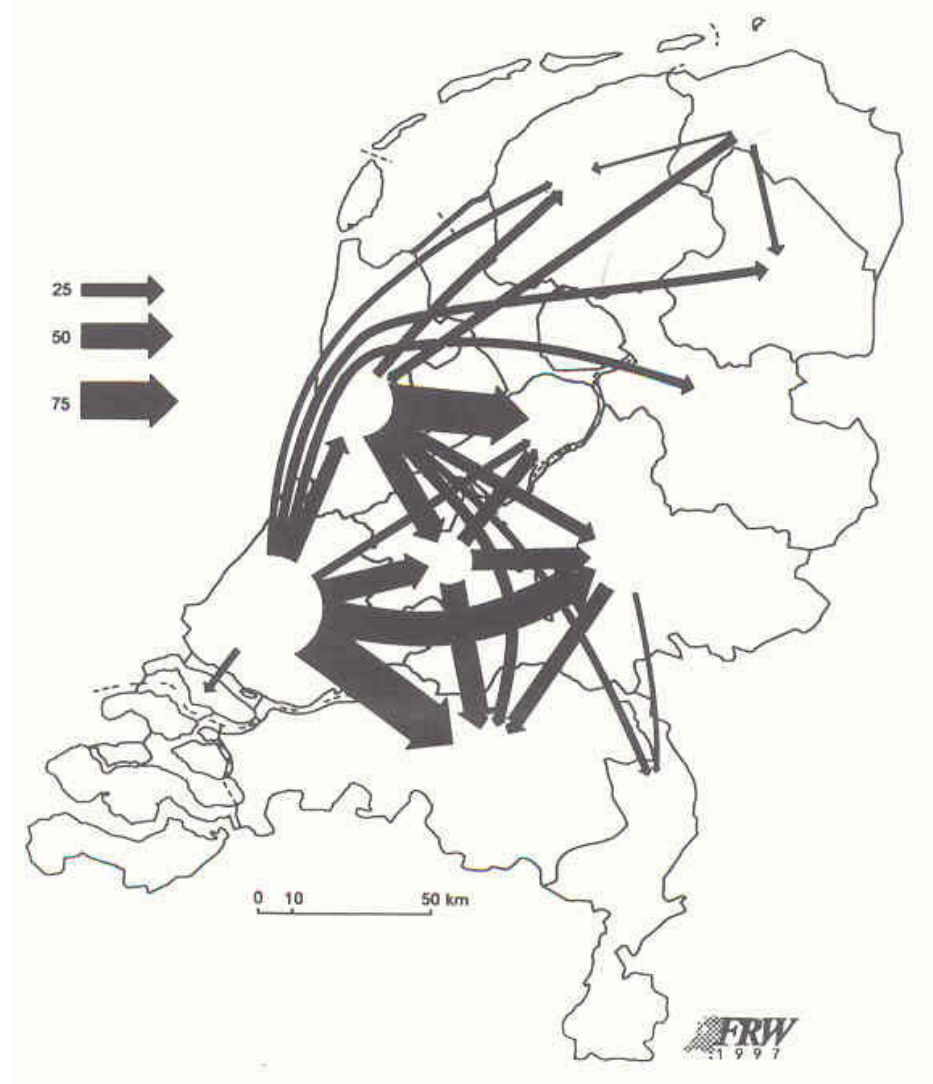
maar ook hier duidt de beweging niet op 'urban overspill' maar op een verder wegtrekken: tweederde deel trekt verder dan de direct aangrenzende regio's.

De Randstad als geheel levert ruim de helft (70) van alle industriële verplaatsingen maar is bijna even vaak ook weer bestemmingsplaats (60). Gelet op typen industrie en bedrijfsgrootte zien we bij de Randstad geen bijzonder verschil tussen de in- en uitgaande stromen. Als we de enkele zeer grote bedrijven die in 2001 zijn verplaatst niet in aanmerking nemen, is de gemiddelde bedrijfsgrootte 25 wp.

Figuur 6.4a: Interprovinciale bedrijfsverplaatsingen (saldi) in de industrie, groothandel en zakelijke diensten, 1990/1991, gemiddeld per jaar. Bron: Kemper en Pellenbarg 1993.

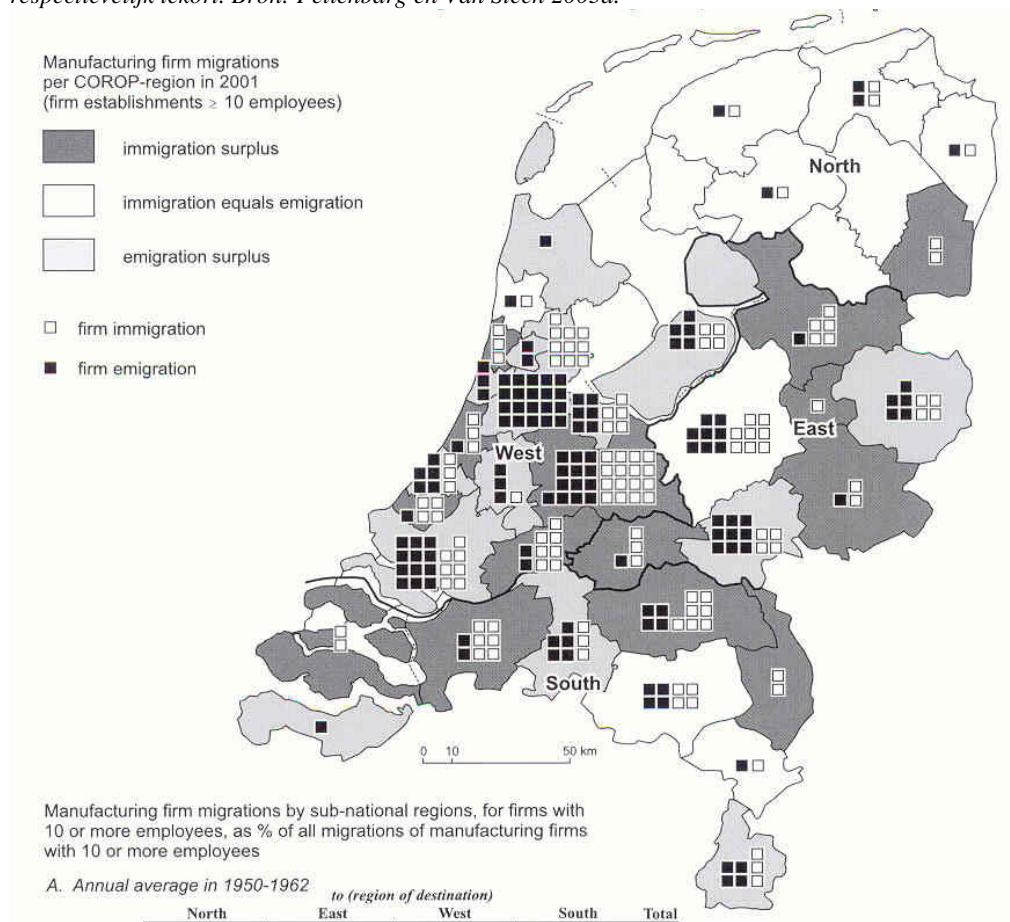
Figuur 6.4b: Interprovinciale bedrijfsverplaatsingen (saldi) in de industrie, groothandel en zakelijke diensten, 1994/1995, gemiddeld per jaar. Bron: Kemper en Pellenburg 1997.

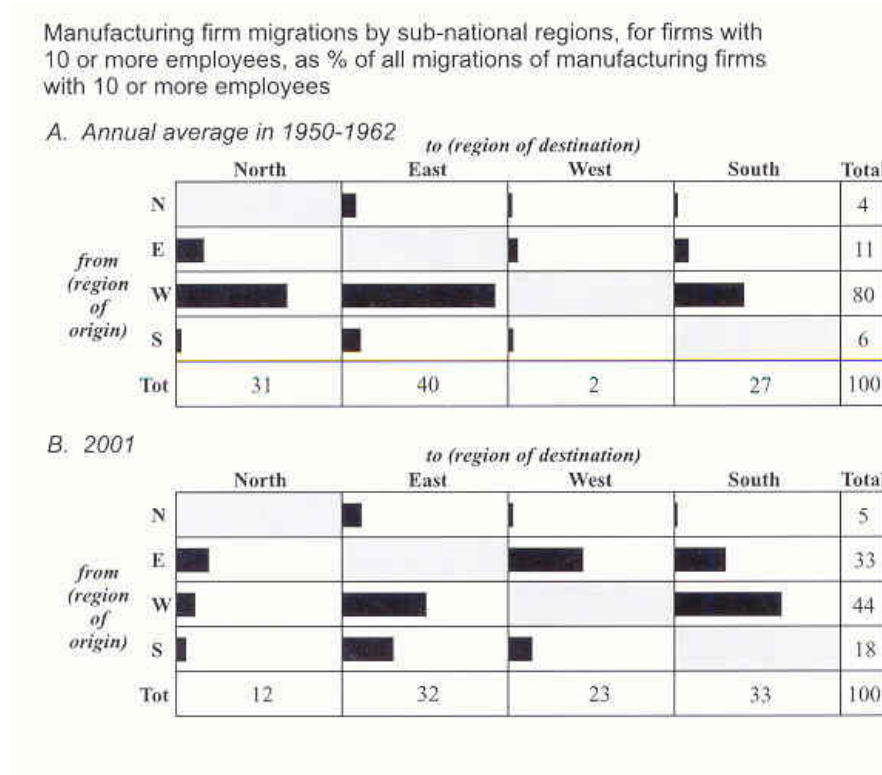
Naar aanleiding van figuur 6.2 werd reeds opgemerkt dat de industrie niet, of althans niet meer de meest mobiele bedrijfssector is. De cijfers voor de groep wat grotere bedrijven, die sowieso nog minder mobiel zijn dan de kleinere, bevestigen dat beeld. In totaal telde de industriële sector in 2001 67.500 bedrijven, waarvan 12.850 met 10 of meer werkzame personen. De 127 verplaatsers zijn daarvan net 1%. De industriële bedrijfsverplaatsing in Nederland lijkt langzamerhand tot stilstand te komen. De tijd van de grote migratiestromen van stad naar stadsrand en van Randstad naar periferie is in deze sector definitief voorbij. Interessant in dit opzicht is de vergelijking die figuur 6.6 maakt met de industriële bedrijfsverplaatsingen van 50 jaar geleden, in het decennium vlak na de Tweede Wereldoorlog (1950-1962). Voor die periode

is toevallig een exact vergelijkbare dataset van industriële bedrijfsverplaatsingen beschikbaar, uit de eerder in dit hoofdstuk genoemde – inmiddels opgedoekte – Algemene Industrie Statistiek. In de jaren vijftig waren de industriële migratiestromen niet alleen groter dan in de dienstensector (die zich nog vastklampte aan de steden) maar ruimtelijk gezien ook een stuk markanter dan nu. De dominerende migratietendens was een deconcentratie van bedrijven vanuit het Westen des Lands naar alle andere landsdelen: Noord, Oost en Zuid. Vijftig jaar later is de bedrijfsmigratiestroom naar het Noorden geheel gestopt, die van West naar Oost is veel kleiner geworden, en alleen van West naar Zuid vinden nog relatief veel verhuizingen plaats. Maar opvallend genoeg staan er nu, anders dan in de jaren vijftig, omgekeerde migratiestromen van Zuid naar Oost, van Oost naar West, en van Oost naar Zuid tegenover. De vroeger eenzijdige stroom van kernregio naar periferie is veranderd in een patroon van heen en weer lopende bewegingen, als van water dat niet meer over een schuin maar bijna plat vlak zijn weg zoekt. Het patroon van de industriële bedrijfsmigratie is als het ware tot rust gekomen (Pellenbarg en Van Steen 2003b).

Figuur 6.5: Industriële bedrijfsverplaatsingen (bedrijven met 10 of meer werkzame personen) in 2001. Herkomst en bestemmingsplaatsen en COROP regio's naar migratie-verschot respectievelijk tekort. Bron: Pellenbarg en Van Steen 2003a.

Figuur 6.6: Industriële bedrijfsmigratie per landsdeel, voor bedrijven met 10 of meer wp, als % van alle migraties van industriële bedrijven met 10 of meer wp. Bron: Pellenbarg en Van Steen 2003a.

Die rust betreft overigens alleen de ruimtelijke schaal waarop we de bewegingen hier waarnemen, namelijk die van Nederland. Er zijn namelijk duidelijke aanwijzingen dat een tijdperk van nieuwe industriële mobiliteit op het internationale vlak in aantocht is. Niet minder dan 30% van de middelgrote (>50 wp) en grote industriële bedrijven in Nederland verwacht volgens een recent rapport van Deloitte&Touche binnen twee jaar substantiële delen van hun productiecapaciteit naar het buitenland te brengen. Vergelijkt men de intenties van diezelfde bedrijven op dit vlak van twee jaar eerder met wat ze twee jaar later feitelijk doen, dan lijkt het erop dat de verwachtingen die ze nu uitspreken, ook in daden zullen worden omgezet (Deloitte & Touche 2003). De nieuwe tendens van grensoverschrijdende bedrijfsmigratie werd midden jaren negentig ook al eens gesignaleerd (Van Eenennaam 1994) en is des te opvallender omdat het daarbij niet langer alleen gaat om de buitenlandse investeringen van grote multinationale bedrijven, maar juist ook om zelfstandige middelgrote bedrijven. Kostenverlaging (in het bijzonder loonkosten) is de voornaamste drijfveer bij dit soort internationale verplaatsingsvoornemens, maar het gaat toch niet alleen om productieafdelingen. Ook R&D afdelingen en dienstondernemingen volgen de trend, en zeer opvallend is dat het niet langer voornamelijk de lage loongebieden in het Verre Oosten zijn waar men de blik op richt. Andere West- en Oost-Europese landen worden nu minstens even vaak als bestemming genoemd (Van Eenennaam 1994, Pellenbarg en Van Steen 2003b).

6.7 Motieven voor bedrijfsverplaatsing: ruimte en bereikbaarheid

In de loop van de tijd heeft het onderzoek naar bedrijfsverplaatsingen diverse stromingen gekend (voor een inventarisatie zie Pellenbarg 1985) die alle gefocust waren op verschillende aspecten van het verschijnsel bijvoorbeeld inventarisatie, verklaring, werkgelegenheidsaspecten, relatie naar het overheidsbeleid en zo meer. Naast de puur inventariserende en beschrijvende studies zijn altijd de verklarende studies het meest talrijk geweest, en enige decennia lang namen die onveranderlijk de vorm aan van enquête- of interviewprogramma's bij (zo mogelijk recent) verplaatste bedrijven, waarin gevraagd werd naar de motieven voor de bedrijfsverplaatsing. Van dat soort studies zijn er zeer vele verricht, zowel in binnen- als buitenland, en nog steeds worden strijk en zet enquêtes bij verplaatste ondernemers uitgezet als er nieuwe nota's over bedrijfsterreinplanning of regionale ontwikkeling moeten worden onderbouwd. Als voorbeeld tonen we in tabel 6.2 de resultaten van een bedrijfsmigratieonderzoek van Buck Consultants die werden gebruikt voor de laatste regeringsnota inzake het ruimtelijk-economisch beleid (BCI 1998, Minez 1999). Het eerste gedeelte van de tabel vat de voornaamste redenen samen die bedrijven noemen om de oude locatie te verlaten (*push factoren*), het tweede gedeelte somt op wat de voornaamste factoren waren om te kiezen voor de nieuwe locatie (*pull-factoren*).

Tabel 6.2a: Belangrijkste pushfactoren (in procenten) bij verplaatste bedrijven.

Bron: BCI 1998.

pushfactor	1e reden	2e/3e reden
ruimtegebrek	41,5 %	12,7 %
bedrijfseconomische redenen	16,3 %	10,8 %
bereikbaarheid/ligging	10,2 %	24,9 %
fusies/overnames	6,5 %	1,8 %
niet-functionele huisvesting	4,9 %	11,8 %
milieu-eisen/gemeentebeleid	4,6 %	5,9 %
eigendomsvorm huisvesting	4,5 %	3,3 %
hoge kosten	3,3 %	5,7 %
representativiteit	2,3 %	13,8 %
afstand woon-werklocatie	2,3 %	3,9 %
te ruime huisvesting	1,8 %	1,3 %
parkeermogelijkheden	1,7 %	4,1 %
totaal	100,0 %	100,0 %

Tabel 6.2b: Belangrijkste pullfactoren (in procenten) bij verplaatste bedrijven.

Bron: BCI 1998.

pushfactor	1e reden	2e/3e reden
ruimtegebrek/groeimogelijkheid	27,5 %	15,3 %
marktligging	13,7 %	11,7 %
bereikbaarheid	10,6 %	16,2 %
regio-gebonden	5,9 %	6,1 %
fusie/overname/afsplitsing	5,7 %	0,8 %
snel beschikbaar	5,7 %	3,2 %
woon-werksfstand	5,2 %	4,9 %
prijs/kwaliteitsverhouding	5,1 %	8,4 %
representativiteit	4,7 %	12,2 %
huisvestingsfaciliteiten	3,9 %	6,5 %
nabij andere vestigingen	3,8 %	3,9 %
totaal	100,0 %	100,0 %

Uit de tabel blijkt duidelijk het grote belang van de factor bedrijfsruimte, zowel bij de beslissing om te vertrekken als bij het zoeken naar een nieuwe locatie. Dit past natuurlijk bij het gegeven dat veel verhuizende bedrijven jonge en groeiende bedrijven zijn. Ligging en bereikbaarheid zijn goede tweede als het gaat om het noemen van de belangrijkste verhuisfactor (in de linkerkolom van de tabellen) en nog duidelijker als expliciet wordt gevraagd naar belangrijke factor nummer 2 of 3 (in de rechterkolom). Bijna alle andere factoren worden veel minder vaak genoemd, alleen de representativiteit van de lokatie valt zowel bij de push- als de pullfactoren nogal op met een relatief hoge score in de rechterkolom. Kennelijk is dit een factor die niet erg doorslaggevend is, maar wel vaak een rol meespeelt.

Het primaat van de factoren ruimte en bereikbaarheid is terug te vinden in alle onderzoeken naar bedrijfsmigratiemotieven sinds de jaren zeventig. Er zijn soms wel behoorlijke verschillen in de factorscores maar die ontstaan dan als gevolg van verschillen in vraagstelling. De lijst van factoren die de respondenten wordt aangeboden om uit te kiezen varieert bij onderscheiden studies nogal, en dat heeft natuurlijk consequenties voor de antwoorden die worden gescoord. Voorbeeld: een factor als 'organisatorische/bedrijfseconomische overwegingen' blijkt altijd hoog te scoren als ze wordt aangeboden, maar niet gemist te worden als ze wordt weggelaten. De verschillende opzet en vraagstelling bemoeilijkt het vergelijken van de uitkomsten van dit soort onderzoek, met name als het gaat om het opsporen van ontwikkelingen in de tijd, die toch van belang zijn. We mogen immers verwachten dat de motieven die bij bedrijfsverplaatsing in het geding zijn in de loop van de tijd wel veranderen als een weerspiegeling van de veranderende omstandigheden voor wat betreft lokatievraag en -aanbod, infrastructurele voorzieningen, arbeidsmarkt, overheidsbeleid en dergelijke. Een mogelijkheid hier toch zicht op te krijgen is gegeven door een drietal in de tijd verspreide studies die geheel op dezelfde wijze zijn opgezet, namelijk die van Pellenbarg uit de jaren zeventig, Besselink *et al.* in de jaren tachtig en Kok *et al.* in de jaren negentig. Alle drie onderzoekprojecten bestonden uit diepte-interviews bij vijftig door het gehele land verspreide recent verplaatste grotere en kleinere bedrijven uit onderscheiden bedrijfssectoren, en de gestelde vragen waren qua vorm en aantal precies hetzelfde. Tabel 6.3a en tabel 6.3b tonen de resultaten, weer apart voor de push- en pullfactoren, waarvan uit iedere periode de vijf belangrijkste zijn vermeld, in volgorde van gewicht voor de verplaatsingsbeslissing.

Tabel 6.3a: *Vergelijking push-factoren 1977-1988-1999. Bron: Pellenbarg (1977), Besselink et al. (1988), Kok et al. (1999)*

1977	1988	1999
gebrek uitbreidingsruimte	gebrek uitbreidingsruimte	gebrek uitbreidingsruimte
organisatorische overwegingen	organisatorische overwegingen	geen representatief gebouw
slechte toestand bedrijfsruimte	moelijke plaats. verkeerssituatie	slechte toestand bedrijfsruimte
dreiging onteigening/huuropz.	optimistische toekomstverwach.	organisatorische overwegingen
geen representatieve omgeving	slechte toestand bedrijfsruimte	slechte bereikbaarheid

Tabel 6.3b: *Vergelijking pull-factoren 1977-1988-1999. Bron: Pellenbarg (1977), Besselink et al. (1988), Kok et al. (1999)*

1977	1988	1999
mogelijkheid uitbreiding	gunstige verkeersligging	representatief gebouw
organisatorische overwegingen	mogelijkheid uitbreiding	bereikbaar. afnemers/leveranc.
aanwezigheid bedrijfsruimte	gunstige plaats. verkeerssituatie	mogelijkheid uitbreiding
gunstige verkeersligging	prijs te verwerven land/gebouw	gunstige verkeersligging
gunstige plaats. verkeerssituatie	representatief gebouw	aanwezigheid bedrijfsruimte

De tabellen 6.3a en 6.3b tonen dat bedrijfsruimte een dominerende migratiefactor is en blijft. Maar opvallend is, dat dit gaandeweg sterker geldt aan de push- dan aan de pull- kant van de

verhuisbeslissing. Als pull-factor is de pure beschikbaarheid van bedrijfsruimte inmiddels aan de kant gedrongen door overwegingen betreffende de representativiteit van het bedrijfspand dat die ruimte biedt, en de bereikbaarheid van de plek waar dat pand staat. De opkomst van representativiteit als push- en pull-factor bij bedrijfsverhuizing is ook goed terug te vinden in de analyses die Van Steen (1998) eind jaren '90 uitvoerde, en is duidelijk een onmiskenbaar doorzettende trend.

6.8 De rol van arbeidsmarkt en overheid

In de lijstjes van meest belangrijke migratiefactoren zijn ook enkele factoren opvallend afwezig. Dit geldt in de eerste plaats voor de factor arbeidsmarkt, die we helemaal niet terugvinden onder de meestgenoemde push- en pullfactoren. Dat was heel anders in de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog, toen de arbeidsmarkt in Nederland gaandeweg overspannen raakte en de deconcentratie van industriële bedrijven vanuit de Randstad naar de overige landsdelen vooral gedreven werd door het zoeken naar beschikbare (vooral laagwaardige) arbeidskrachten en lagere loonniveaus. We vinden die conclusie ook terug in de klassieke bedrijfsmigratiestudie die met behulp van de hierboven al eens genoemde AIS gegevens uit die tijd door het SISWO werd verricht (Reinink 1970). Na de jaren zestig zet de uitplaatsing van routinematig verricht productiewerk in filialen van grote industriële concerns zich over de landsgrenzen voort in de richting van lage loongebieden elders in de wereld, en valt de industriële bedrijfsmigratie binnen Nederland sterk terug. Voor Nederland is de gang van zaken bij het Philips-concern een schoolvoorbeeld van die ontwikkeling geweest. In onze tijd krijgt dezelfde arbeidsmarktgedreven migratie over de landsgrenzen weer een nieuwe impuls, nu lage loongebieden zoveel dichterbij in Centraal en Oost-Europa beschikbaar zijn gekomen, en raken ook andere bedrijven dan alleen de grote multinationals in de beweging betrokken. In een van de voorgaande paragrafen kwam dat reeds aan de orde.

Speelt de arbeidsmarkt *binnen* Nederland dan helemaal geen rol bij bedrijfsverhuizingen? Die conclusie zou ook weer verkeerd zijn. Ze speelt wel degelijk een rol, maar niet als onderdeel van de push- en pull-factoren. De arbeidsmarkt is vandaag de dag in Nederland in de eerste plaats een *keep-factor*, dat wil zeggen dat ze overwegingen oplevert om het bedrijf juist *niet* te verplaatsen, of als het dan toch onvermijdelijk is, over zo kort mogelijke afstand. In bedrijfsmigratiestudies van de jaren zeventig en tachtig (o.a. Pellenbarg 1985) wordt daarbij de nadruk gelegd op het punt dat bedrijven zo enigszins mogelijk hun personeel willen behouden en dus beducht zijn voor een verplaatsing waarbij een (groot) deel van het personeel niet zou meeverhuizen. Niet verplaatsen, of anders beperken van de verplaatsingsafstand tot hooguit enige tientallen kilometers is dan een begrijpelijk strategie, omdat men dan werknemers die zelf niet willen verhuizen, toch in dienst kan houden als pendelaars naar de nieuwe bedrijfslocatie. Die visie is op zich nog steeds wel juist, en het grote gewicht dat ondernemers sowieso toekennen aan de kwaliteit en mentaliteit van arbeidskrachten bij het beoordelen van vestigingsplaatsen blijkt ook uit diverse grote Nederlandse vestigingsplaatsstudies in de jaren negentig (Parker Brady *et al.* 1993, Sloterdijk en Van Steen 1994, Witzenburg *et al.* 1995).

Sinds de opkomst van de moderne institutionele benadering in de economische geografie wordt het punt waarom het hier gaat echter ook wel breder gezien (Pen 2002). Voor het bedrijf dat wil verhuizen vormen de eigen medewerkers een onderdeel van het netwerk van persoonlijke en organisationele relaties waarin het is ingebed en dat het aan de bestaande vestigingsplaats binden. Stam, die voor zijn proefschrift de meest succesvolle en snel groeiende bedrijven (ook wel aangezuid als 'gazellen') in Nederland onderzocht, constateert dat die groep helemaal niet zo mobiel is als je zou denken vanuit de verwachting dat snelle aanpassing – ook van de lokatie - aan veranderende omstandigheden een onderdeel van het succes uitmaakt. Dat

blijkt namelijk niet helemaal waar te zijn. De ‘gazellen’ verhuizen wel regelmatig, maar altijd over korte afstanden: slechts 4% blijkt de eigen regio te verlaten, waar ze kunnen groeien binnen en ook dankzij hun netwerk van relaties. De arbeidsmarktrelaties zijn daarin een vitaal onderdeel (Stam 2003). In hoofdstuk 9 van dit boek, waar Hoogstra bedrijfsverplaatsingen (in de provincies Groningen en Drenthe) op postcode-niveau onderzoekt, zal blijken dat de dominantie van korte afstands verplaatsingen nog extremer is dan op grond van tot nog toe verricht onderzoek kon worden vastgesteld. Niet minder dan een kwart van alle verplaatsingen speelt zich af binnen een afstand van 500 meter. In zijn database blijft de helft van de verplaatsingen binnen anderhalve kilometer, en driekwart binnen drieënhalve kilometer.

Net als de arbeidsmarkt, ontbreekt ook de factor ‘overheid’ meestal in de uitkomsten van het onderzoek naar bedrijfsmigratiemotieven. Eigenlijk zou men toch verwachten sporen terug te vinden van het regionaal en het ruimtelijk beleid in het lokatiekeuze-gedrag van bedrijven. Het ruimtelijk beleid zou aan de ‘push-kant’ van bedrijfsverhuizingen moeten opvallen omdat het toch een bekend gegeven is dat veel verplaatsende bedrijven van hun oude lokatie moeten wijken omdat milieuregels dan wel stads- en dorpsvernieuwingsoperaties de verdere groei op de oude (vaak start-) lokatie niet mogelijk maken. En het regionaal beleid zou vooral aan de ‘pull-kant’ van bedrijfsverhuizingen te zien moeten zijn, doordat vestigingspremies en andere faciliteiten die bedrijven worden geboden om zich naar door het beleid aangegeven plaatsen en gebieden te bewegen zouden voorkomen op de lijstjes van bij verplaatsing overwogen factoren. Geen van beide is echter het geval. Er zijn slechts enkele bedrijfsmigratiestudies bekend die een wat grotere rol van de overheid melden, en dan gaat het direct om de (negatieve) push-kant van het verhaal: de overheid die met haar milieubeleid en bestemmingsplannen – en soms haar algemeen onwelwillende houding – bedrijven van een lokatie ‘verjaagt’. Van Steen (1998) signaleert in zijn onderzoek ‘Bedrijvenlandschap 2000+’ dat uit een groep van ruim 1300 bedrijven deze redenen bij 1 op de 6 (16%) een zekere verhuisredenen zouden zijn, *als* ze zich zouden voordoen (ter vergelijking: bij hetzelfde panel scoort ‘ruimtestress’ 32%, en ‘bereikbaarheidsstress’ 11%). Pen, die eind jaren negentig 500 krantenberichten over bedrijfsverplaatsingen aan een inhoudsanalyse onderwierp, vond een nog sprekender indicatie: meer dan de helft van de verplaatsingen uit die 500 krantenberichten hadden te maken gehad met ruimtelijk beleid, meestal van de gemeente, op het gebied van ruimtelijke ordening (15% van de gevallen), volkshuisvesting (18%), of milieu (21%). Toch vinden we vergelijkbare cijfers *niet* terug in de vele rapporten die geschreven zijn over bedrijven die *na* de verplaatsing in enquetes om hun verhuisredenen gevraagd werden. Kennelijk noemen bedrijven zodra ze eenmaal zijn aangekomen op hun nieuwe lokaties en bevroegd worden over de push-motieven toch niet meer het overheidsbeleid, maar hun eigen groei en ruimtegebrek als het voornaamste punt. In feite zijn het natuurlijk twee kanten van dezelfde medaille: het beleid maakt de groei op een bepaalde plek onmogelijk en dus moet verplaatst worden. Het ligt er dan maar aan wie de medaille toont (in dit geval: de journalist òf de ondernemer) welke kant van die medaille in beeld komt!

Zou het ontbreken in de bedrijfsmigratiemotieven van verwijzingen naar kostenvoordelen of vestigingspremies in het kader van regionaal stimuleringsbeleid óók te maken kunnen hebben met een bepaald gevoel aan de kant van de respondent, dat hem of haar ertoe brengt zo’n kostenvoordeel anders te benoemen? Het lijkt weinig waarschijnlijk. Logischer is te veronderstellen dat het aantal gevallen waarin verplaatste bedrijven hier daadwerkelijk mee te maken (kunnen) hebben sowieso niet al te groot is. In de Randstad en de Intermediaire Zone, waar de meeste verplaatsingen zich afspelen, is het niet aan de orde, en in de gebieden waar stimuleringsmaatregelen van de bedoelde soort van kracht zijn (tegenwoordig bijna alleen maar in Noord-Nederland) zullen de meeste bedrijven die met het verschijnsel vestigingspremie te maken hebben als het goed is hun keuze toch primair laten bepalen door de factoren die de

lopende inkomsten en uitgaven beïnvloeden, en niet door een eenmalig te behalen premie-voordeel. Bedrijven die voornamelijk hierop uit zijn geweest is meestal ook geen lang verblijf op de gepremieerde lokatie gegund. Een berucht geval in de recente geschiedenis is de vestiging van het bedrijf SCI (een subcontractor van computerproducent Hewlett Packard) in Heerenveen. Het bedrijf, dat vele honderden arbeidsplaatsen zou bieden (na verloop van tijd zelfs over de duizend) koos in 1998 voor deze vestigingsplaats na heftig tegen elkaar opbieden van verschillende plaatsen (Pellenbarg 1998) waarbij achteraf wat al te kwistig met de subsidiepepernoten is gestrooid. Vanuit de Europese instellingen voor regionaal beleid is dat ook bekritiseerd en gecorrigeerd. Nog binnen vijf jaar na de vestigingsbeslissing werd alweer besloten het bedrijf te sluiten. De door het bedrijf zelf gedragen investeringen waren relatief gering geweest, en een inbedding in locale en regionale relatienetwerken is niet ontstaan. Het losmaken van het bedrijf van de vestigingsplaats kost de zakelijke beslissers, die niet samenvallen met het plaatselijk management, in zo'n geval niet al te veel moeite.

6.9 Fasen in het verplaatsingsbesluit

Het uiteindelijk doel van bedrijfsmigratiemotieven-onderzoek zou eigenlijk de constructie van een verklarend model moeten zijn, waarin de voornaamste drijvende krachten achter het bedrijfsmigratieproces zijn opgenomen, en waarmee toekomstige bedrijfsmobiliteit naar omvang en (vooral) ruimtelijke verspreiding kan worden voorspeld. Het probleem met de constructie van zo'n model is, dat het een aantal stappen moet onderscheiden. In ieder geval moet onderscheid worden gemaakt tussen een eerste modelfase waarin een deel van de bedrijvenpopulatie mobiel wordt, en een tweede modelfase waarin het mobiele deel van de bedrijvenpopulatie zich verspreidt naar verschillende nieuwe locaties. Dit correspondeert dan met het onderscheid tussen *push*- en *pull*-factoren. Maar het ligt erg voor de hand om te veronderstellen dat er nog meer fasen te onderscheiden zijn in het bedrijfsverplaatsingsproces, waarin steeds weer andere overwegingen naar voren komen. Een eerste vingerwijzing hiervoor krijgen we van de voortrekker uit het Engelse bedrijfsmigratie-onderzoek Townroe, die al in de jaren '70 met een vijf-fasen-model voor bedrijfsmigratiebeslissingen kwam. Hij onderscheidde de fasen 1) stimulus, 2) problem definition, 3) search, 4) formulation and comparison of alternatives, en 5) choice and action. De keuzefase verdeelde hij nog weer in acht onderdelen.

Midden jaren '90 heeft Louw in zijn proefschrift over het verhuisgedrag van grote kantoren in Nederland geprobeerd tot een nadere invulling van zo'n fasenmodel te komen. Hij onderscheidde de fasen 1) orientatie, 2) selectie, en 3) onderhandeling, wat ongeveer overeenkomt met de fasen 3, 4 en 5 van Townroe (Louw 1996). Uit zijn onderzoek bleek dat 'ruimtelijke factoren' (ligging, bereikbaarheid, parkeren, aanwezigheid van openbaar vervoer, beschikbaarheid van diensten, kwaliteit van de ruimtelijke omgeving) vooral een belangrijke rol speelden in de eerste twee fasen, terwijl financiële en contractuele overwegingen heel sterk domineren in de derde fase, als het erom gaat een concreet onderhandelingsresultaat te bereiken (tabel 6.4). De dominantie van ruimtelijke factoren is het sterkst voor kopers op de lokatiemarkt, en veel minder voor huurders.

In het proefschrift van Pen wordt op de lijn Townroe-Louw voortgeborduurd, en uiteindelijk vastgesteld (op basis van een uitvoerige enquête onder meer dan 1000 bedrijven) dat het aantal fasen in de bedrijfsverplaatsingsbeslissing varieert van drie tot zeven, met vijf als meestvoorkomend gemiddelde. De zeven meestvoorkomende fasen zijn probleem-identificatie, probleem-diagnose, strategie-bepaling, zoeken, kiezen, ontwikkelen en implementeren. De volgorde van de fasen is niet altijd precies dezelfde! Identificatie, zoeken/kiezen, en implementeren zijn duidelijk de hoofdfasen. Persoonlijke overwegingen spelen altijd een rol,

Tabel 6.4: Factoren in de locatiebeslissing, genoemd door beslissers (% van alle genoemde factoren, per zoekfase). Bron: Louw 1996.

factor	fase			totaal
	oriëntatie	selectie	onderhandeling	
bouwkundige factoren	15,2 %	12,3 %	7,1 %	11,9 %
functionele factoren	19,4 %	18,4 %	7,1 %	16,1 %
technische factoren	3,1 %	4,2 %	2,0 %	3,4 %
financiële factoren	12,2 %	14,2 %	52,5 %	22,5 %
locatiefactoren	43,9 %	36,0 %	12,1 %	32,3 %
andere factoren	6,1 %	14,6 %	19,2 %	13,8 %
totaal	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

maar grote bedrijven gaan in het algemeen wel rationaler met het besluitvormingsproces om dan kleine. Er is geen verband tussen rationaliteit en duur van het proces. Opmerkelijk is, dat al naar gelang meer of minder fasen worden doorlopen, er ook verschillen blijken te zijn in het gewicht van de erin optredende factoren. Bij een korte doorloop met weinig fasen domineren problemen rond de interne bedrijfsprocessen. Als er meer fasen zijn, wordt de oriëntatie op de bedrijfsomgeving sterker. Bij vijf fasen komt de eerder geciteerde focus op uitstraling en representativiteit (tabel 6.3b) sterk naar voren, maar als er nog meer fasen zijn wordt dat weer minder en worden bijvoorbeeld problemen met het personeel ineens belangrijker (Pen 2002). Dit soort uitkomsten vergroot ons inzicht in de besluitvormingsprocessen, maar maakt anderzijds ook duidelijk dat het opstellen van realistische rekenkundige modellen voor het voorspellen van bedrijfsmigratiebewegingen vrijwel ondoenlijk is.

6.10 Conclusie

Dit boek gaat over de bedrijvendemografie van Nederland, en dus hebben we in het bovenstaande ook gefocust op de bedrijfsverplaatsingsbewegingen in Nederland. Het is niettemin interessant om te zien, hoezeer de bedrijfsmigratiepatronen (en de achterliggende oorzaken) in Nederland vergelijkbaar zijn met die in andere Europese landen. Dat gold voor de periode die Klaassen en Molle in hun overzichtswerk betreffende de jaren zestig en zeventig schetsten, maar evenzeer voor de huidige tijd. Heel treffend is bijvoorbeeld het aan Mariotti en Van der Steen (2001) ontleende vergelijkende overzicht van bedrijfsmigratie in Nederland en Engeland. Elders beschrijft Mariotti (2002) hoe dezelfde patronen ook in Italië zijn terug te vinden (zie kader 6.3).

Uit de internationale vergelijking blijkt vooral dat door heel Europa in de jaren zeventig een trendbreuk heeft plaatsgevonden. De naoorlogse periode van binnenlandse industriële deconcentratie liep af, en een periode van sterke groei en mobiliteit van de dienstensector brak aan. In eerste instantie werd binnen die dienstensector vooral de groothandel mobiel, en vervolgens de zakelijke diensten. De ruimtelijke schaal van de bedrijfsverplaatsingsbewegingen wordt kleiner: het is nu 'suburbanisatie' van diensten in plaats van 'deconcentratie' van industrie. De kantoorpanden waarin die diensten gehuisvest zijn, zien we sinds die tijd in Nederland overal aan de randen van de steden verschijnen. Omdat de kantoorpanden veel vaker dan industriële gebouwen gehuurd worden, en er weinig in productiespecifieke installaties wordt geïnvesteerd, verhuizen de erin gehuisveste dienstverleners des te gemakkelijker. De bedrijfsmobiliteit neemt in de jaren tachtig en negentig van jaar tot jaar toe. En als na verloop van tijd de lokatiedruk in de Randstad oploopt, verruimt zich opnieuw de ruimtelijke schaal van de bedrijfsverplaatsingsbewegingen. Bedrijven verhuizen steeds meer naar lokaties aan de rand

van de Randstad, of in de aangrenzende Intermediaire Zone. Niet de steden, maar de hele Randstad suburbaniseert.

Hoe het proces verder gaat, met name voor wat betreft de ruimtelijke patronen van de bedrijfsverplaatsingsbewegingen, is op dit moment nog onduidelijk. Gedetailleerde gegevens ontbreken en onderzoekers verschillen van visie. Vast staat wel dat met het intreden van de economische recessie in 2002 het niveau van de mobiliteit flink is verminderd.

Intussen zijn er afgezien van de onbekende actuele ruimtelijke verhuispatronen nog wel meer vragen die open zijn gebleven en om nader onderzoek vragen. Bijvoorbeeld de stand van zaken met betrekking tot de internationale verplaatsing van kleine en middelgrote zelfstandige bedrijven die we hierboven opmerkten als een nieuwe trend. Aan het andere uiterste van het verplaatsingsspectrum vragen ook de nog weinig onderzochte binnengemeentelijke verplaatsingen om aandacht (van Dijk en Pellenburg 1999a). Maar de belangrijkste actuele onderzoeksvraag betreft toch de rol van institutionele factoren bij het verplaatsingsproces en hoe het principe van de locale en regionale 'embeddedness' daarbij precies werkt, dat in de institutionele benadering zo centraal staat. Het gaat in feite om het geven van een follow-up van het onderzoek van Stam (2003) dat zozeer de nadruk legde op die inbedding van de bedrijfsactiviteiten in locale en regionale relatienetwerken: relaties met leveranciers, afnemers, andere marktpartijen, overheden en andere instituties en het persoonlijke relatienetwerk van de ondernemer zelf. Stam constateerde dat deze netwerken bedrijven aan de regio binden en daarbij voor het bedrijf een succesfactor zijn. Dieper inzicht in de aard en werking van deze netwerken moet de basis kunnen vormen voor 'anchoring strategies' van locale en regionale overheden die ernaar streven bedrijven (in het bijzonder de meest succesvolle) aan hun vestigingsplaats te binden. Het probleem van zulke 'anchoring strategies' van de overheid leek altijd te zijn dat als het om de vestigingsplaats gaat, het bedrijfsbelang niet altijd parallel loopt met dat van de overheid (Legendijk 1999). Gezien de conclusies van Stam moet dat echter minder problematisch zijn dan werd aangenomen, mits adequaat op de bedrijfsbelangen wordt ingespeeld.

De kern van een succesvolle afstemming van bedrijfs- en overheidsstrategieën is gelegen in meer aandacht voor en een beter begrip van wat er zich *binnen* bedrijven afspeelt. Onder invloed van de neo-klassieke theorieën over de vestigingsplaatskeuze is economisch-geografisch onderzoek naar bedrijfsverplaatsingen in de afgelopen decennia tezeer geconcentreerd geweest op het belang van de *ruimtelijke condities* als selectiecriteria voor bedrijven die een goede (nieuwe) vestigingsplaats zoeken. Natuurlijk zijn die ruimtelijke condities van groot belang. Maar nieuw onderzoek naar bedrijfsverplaatsingen, waarbij verplaatsingsvoornemens door middel van logit analyse systematisch in verband worden gebracht met allerlei bedrijfsin- en -externe factoren toont aan dat het belang van bedrijfsinterne ontwikkelingen veel groter is dan eerder is gedacht (Van Dijk *et al.* 1999b; overigens ook eerder al wel signaleerd door diverse auteurs, zie bijvoorbeeld Ortona en Santagata 1983). Zeer kort samengevat: het zoeken van de beste plek voor een bedrijf begint bij het bedrijf en niet bij de plek!

Nader onderzoek in de moderne institutionele onderzoekstraditie en met een focus op bedrijfsinterne ontwikkelingen kan meer licht werpen op de precieze relatie tussen de bedrijfsdemografische 'events' van geboorte, groei, innovatie en migratie van bedrijven. Zulk onderzoek moet een *proces*-benadering hanteren, want deze vier 'events' zijn eigenlijk geen 'gebeurtenissen' in de zin van aan een enkel tijdstip gebonden voorvallen. De oprichting van een nieuw bedrijf, de groei daarvan qua omzet en werknemers, de vernieuwingen van de producten en diensten, de verandering van vestigingsplaats, het zijn allemaal 'gebeurtenissen' die zich vaak over lange tijd – niet zelden jaren – uitstrekken, en in fasen te verdelen zijn. In de afzonderlijke fasen gebeuren dan steeds heel onderscheiden dingen, en hoe beter dat begrepen wordt, hoe beter deze 'gebeurtenissen' kunnen worden begeleid, geacomodeerd, en zelfs

Box 6.3 Bedrijfsverplaatsing in Het Verenigd Koninkrijk en Nederland

Verenigd Koninkrijk

Jaren 60

Industrie is de meest mobiele sector. Industriële bedrijfsmigratie is voor een derde deel 'short distance overspill' (kleine bedrijven) en voor de helft lange afstandsmigratie tussen de kernregio (Zuidoost Engeland) en periferie (voornamelijk grotere bedrijven). Short distance overspill treedt op door ruimtegebrek en door transportproblemen. Migratie over lange afstand door arbeidsmarktproblemen.

(*Board of Trade Statistics*, Keeble 1974, Keeble 1976, Sant 1975).

Jaren 90

80% van alle bedrijfsmigratie zijn nu verplaatsingen van kleinere zelfstandige bedrijven over korte afstanden. Bijna 50% van alle bedrijfsmigraties nu binnen Zuidoost Engeland, voornamelijk vanuit London naar direct aangrenzende regio's, vooral in de M4-corrider. Zakelijke diensten zijn veruit de meest mobiele sector. (*CREDO database*, Mariotti en Van der Steen 2001)

Nederland

Jaren 60

Industrie is de meest mobiele sector. Industriële bedrijfsmigratie is ongeveer voor de helft 'industriële suburbanisatie' (kleine, zelfstandige bedrijven) en voor de helft deconcentratie van de Randstad naar andere landsdelen (voornamelijk grotere bedrijven, filialen). Ruimtegebrek en bereikbaarheid veroorzaken suburbanisatie van bedrijven. Deconcentratie naar andere landsdelen wordt veroorzaakt door personeelstekorten. (*AIS bedrijvenregistratie*, SISWO 1967, Reinink 1970)

Jaren 90

Overgrote deel van verhuizende bedrijven is klein (enkele werkzame personen). Verhuisafstand is kort. 90% van alle migraties blijft binnen provinciegrenzen. Concentratie in N- en Z-Holland en Utrecht. Veel migraties uit en tussen de vier grote steden. Sterkste bedrijfsmigratie-overschot in de Intermediaire Zone. Vooral zakelijke diensten zijn mobiel. (*VVK Mutatiebalansen*, Pellenberg en Kemper 1999)

voorspeld. Dat laatste blijft toch het uiteindelijke doel van bedrijfsverplaatsingsonderzoek. Als met betere nauwkeurigheid kan worden voorspeld hoe bedrijfsverplaatsingsbewegingen zich zullen voordoen, kan het lokatiebeleid van de overheid doelmatiger inspelen op de lokatiewensen en -noden van de betreffende bedrijven.

Referenties

- Atzema, O.A.L.C. en J.G. Lambooy (1999), Agglomeration economics and migration of firms. In: P.H. Pellenberg & J. van Dijk (eds.), *Demography of firms: spatial dynamics of firm behaviour*. Nederlandse Geografische Studies No. 262, p. 123-140.
- Aydalot, Ph. (1978), La Mobilité des Activités et de l'Emploi. *Revue d'Economie régionale et Urbaine* 4.
- Bade, F.J. (1979), *Die Mobilität von Industriebetrieben*. Schriftenreihe des Wissenschaftszentrums Berlin IIMV, Band 6. Berlin: Meisenheim.
- BCI (1998), *Locatievoorkeur en ruimtegebruik van verhuisde bedrijven*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.
- Besselink, H., P. Bijleveld, M. van Geene, R. Kerkhof, A. Rotink, A.N. Schaafsma (1988), *Veranderende vestigingstendenzen*. Groningen: Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Groningen.

- Camagni, R. (1976), La struttura settoriale della bilancia commerciale del Mezzogiorno: una indagine quantitativa. *Giornale degli Economisti*.
- Cameron, G.C. & B.D. Clark (1966), *Industrial Movement and the Regional Problem*, University of Glasgow Social and Economic Studies, Occasional Paper No. 5. Edinburgh: Oliver & Boyd.
- Christiansen, U. (1978), *Moves of firms 1961-1976 between Danish functional urban regions*. IASA, Laxenburg (seminar paper).
- Deloitte & Touche (2003), *Made in Holland II*. Rotterdam: Deloitte & Touche, Industry Group Manufacturing.
- DGR (Directoraat Generaal Ruimte) (2003). *Werklocaties 2003*. Den Haag: Ministerie VROM.
- Hoor, G.J. ten (1998), *Bedrijfsverplaatsingen in Nederland. Verhuizers en Adviseurs*. Groningen, Faculty of Spatial Sciences (unpublished MSc thesis).
- Inbo (2003), *Kantoorgebruikers in beweging*. Woudenberg: Inbo adviseurs.
- Keeble, D. (1968), Industrial decentralization and the metropolis: the north-west London case. *Transactions, Institute of British Geographers*, 44, p. 1-54.
- Keeble, D. (1976), *Industrial Location and Planning in the United Kingdom*. London: Methuen.
- Kemper, N.J. (1992), Economische demografie van Nederland. *Geografie* 1992/1, p.34-38.
- Kemper, N.J. (1994), *Economic demography of the Netherlands*. Paper presented to the 34th ERSA Congress, Groningen.
- Kemper, N.J. & P.H. Pellenburg (1988) De actuele ruimtelijke dynamiek van het Nederlandse bedrijfsleven. *Economisch-Statistische Berichten* 10-2-1988 (3643), p. 153-159.
- Kemper, N.J. & P.H. Pellenburg (1991), Bedrijfsverplaatsing in Nederland 1988-'89. *Economisch-Statistische Berichten* 6 Maart 1991, p. 249-252.
- Kemper, N.J., & P.H. Pellenburg (1993), Bedrijfsverplaatsing in Nederland 1990/1991. *Economisch Statistische Berichten* 28-4-1993 nr 3908, p. 380-384.
- Kemper, N.J. & P.H. Pellenburg (1995), Een vlucht uit de Randstad? *Economisch-Statistische Berichten* 17-5-1995, nr 4010, p. 465-469.
- Kemper, N.J. & P.H. Pellenburg (1997), De Randstad een hogedruk-pan. *Economisch-Statistische Berichten* 25-6-1997, p. 508-512.
- Klaassen, L.H. & W.T.M. Molle (eds.) (1983), *Industrial Mobility and Migration in the European Community*. Aldershot.
- Kok, J., G. Menkhorst, B. de Roo, N. de Vries, E. Vening (1999), Migratieprocessen anno 1999. Groningen: Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit Groningen.
- Legendijk, A. (1999), Regional anchoring strategies: theoretical deliberations and evidence from the UK and Germany. In: J. van Dijk & P.H. Pellenburg (eds.), *Demography of firms, Spatial dynamics of firm behaviour*. Nederlandse Geografische Studies 262. Utrecht/Groningen: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit Groningen.
- Louw, E. (1996), Kantoorgebouw en vestigingsplaats. Stedelijke en regionale verkenningen 12, Delftse Universitaire Pers.
- Luttrell, W.F. (1962), *Factory Location and Industrial Movement: a study of recent experience in Great Britain*. Volume 1 and 2. London: National Institute of Economic and Social Research.
- Mariotti, I. en M. van der Steen (2001), *Conscious choice for organizational relocation: an application of strategic choice theories*. Groningen, Research School SOM.
- McLaughlin, G.E. & S. Robock (1949), *Why industry moves South: a study of factors influencing the recent location of manufacturing plants in the South*. Kingsport Press, National Planning Association, Kingsport Tennessee.
- Minez (1999), *Nota Ruimtelijk-Economisch Beleid*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.
- Ortona, G. & W. Santagata (1983), Industrial mobility in the Turin metropolitan area 1961-1977. *Urban Studies* 20, p. 59-71.
- Parker Brady, H.G., P. Witzenburg, U. Krocher, H. Claassen (1993), *Eemsmondhavens: functies, ontwikkelingen en vestigingseisen bedrijfsleven*. Groningen: Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit Groningen.
- Pellenburg, P.H. (1977), *Bedrijfsmigratie in Nederland. Deel II Onderzoeksresultaten*. Stichting Noord Holland-Noord, Industrie commissie Hollands Noorderkwartier, en Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Groningen.
- Pellenburg, P.H. (1985), *Bedrijfsrelocatie en ruimtelijke cognitie; onderzoeken naar bedrijfsverplaatsingsprocessen en de subjectieve waardering van vestigingsplaatsen door ondernemers in Nederland*. Dissertatie R.U. Groningen, Sociaal-Geografische Reeks no. 33, Groningen: Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Groningen.
- Pellenburg, P.H. (1994), *De actuele structuur en ontwikkeling van bedrijfsmigratieprocessen in Nederland*. Serie Onderzoek en Advies 79. Groningen: Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit Groningen.
- Pellenburg, P.H. (1998), Hewlett-Packard in Heerenveen. In: *Zakenvisie* 8/44, Studio VanDam Producties, Leeuwarden, p. 28-29.
- Pellenburg, P.H. & N.J. Kemper (1999), *Industrial mobility in the Netherlands; patterns, causes and impacts for spatial policy*. SOM Research Report 99D34, University of Groningen, Groningen.
- Pellenburg, P.H. & P.J.M. van Steen (2003a), The Netherlands in Maps. Demography of firms (3) Firm migration in manufacturing industry. *TESG (Journal of Economic and Social Geography)* 94/3, 2003.
- Pellenburg, P.H. & P.J.M. van Steen (2003b), Spatial perspectives on firm dynamics in the Netherlands. *TESG (Journal of Economic and Social Geography)* 94/5, p. 620-630.

- Pellenburg, P.H., L.J.G. van Wissen & J. van Dijk (2002), *Firm relocation: state of the art and research prospects*. SOM Research Report 02D31, Groningen: University of Groningen.
- Pellenburg, P.H., L.J.G. van Wissen, J. van Dijk (2002), Firm Migration. In: P. McCann (ed.), *Industrial Location Economics*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, pp. 110-148.
- Pen, C.J. (2002), *Wat beweegt bedrijven. Besluitvormingsprocessen bij verplaatste bedrijven*. Netherlands Geographical Studies 297. Groningen: Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit Groningen.
- Reinink, G.J. (1970), *Industriële Bedrijfsmigratie in Nederland in de jaren 1950-1962*. Samenvattend rapport. Amsterdam: SISWO/VUA.
- Sant, M. (1985), *Industrial movement and regional development: the British case*. Oxford: Pergamon Press.
- SISWO (1967), *Verplaatsing industriële bedrijven, deelrapport 1 en 2*. Amsterdam, Stichting Interuniversitair Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek.
- Sloterdijk, M.S. & P.J.M. van Steen (1994), *Ruimtegebruik en ruimtelijk gedrag van ondernemingen: economisch-demografische bouwstenen*. Groningen: Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit Groningen.
- Söderman, S. (1975), *Industrial location planning*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Stam, E. (2003), *Why butterflies don't leave. Locational evolution of evolving enterprises*. Utrecht, Faculty of Spatial Sciences.
- Townroe, P.M. (1972), Some behavioural considerations in the industrial location decision, *Regional Studies* 6, p. 261-272.
- Townroe, P.M. (1973), Industrial location search behaviour and regional planning. In: J. Rees and P. Newby (eds.), *Behavioural perspectives in geography*, Middlesex Polytechnic Monographics in Geography, p. 44-58.
- Townroe, P.M. (1979), *Industrial Movement; Experience in the US and the UK*. Westmead: Saxon House.
- Van Dijk, J. & P.H. Pellenburg (1999a), Demography of firms: progress and problems in empirical research. In: P.H. Pellenburg & J. van Dijk (eds) *Demography of firms: spatial dynamics of firm behaviour*. Nederlandse Geografische Studies 262. Utrecht/Groningen: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit Groningen, p. 325-337.
- Van Dijk, J., P.H. Pellenburg & P.J.M. van Steen (1999b), Determinants of firm migration in the Netherlands. An exercise in the demography of firm approach.. In: P.H. Pellenburg & J. van Dijk (eds.), *Demography of firms: spatial dynamics of firm behaviour*. Nederlandse Geografische Studies 262. Utrecht/Groningen: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit Groningen, p. 87-122.
- Van Eenennaam, F. (1994), *Global Sourcing. Een onderzoek naar de verplaatsing van bedrijfsactiviteiten door Nederlandse bedrijven*. Amsterdam: Fenedex/VU Amsterdam, Section Marketing.
- Van Steen, P.J.M. (1998), *Bedrijvenlandschap 2000+. Bedrijfsverplaatsingen en de vraag naar bedrijfslocaties in Nederland*. Onderzoek en Advies 85. Groningen, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit Groningen.
- VVK (2003), *Mutatiebalansen 2002*. Woerden: Vereniging van Kamers van Koophandel
- Witzenburg, P., H.G. Parker Brady & U. Krocher (1995), *Ontwikkelingsperspectieven van de havens aan de Eemmond*. Groningen/Oldenburg: Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit Groningen/FH Ostfriesland en Arbeidsstelle DIALOG.
-